

Géczi János

A rózsá labirintusa

Géczi János

A rózsza labirintusa

Egy örök jelkép nyomában

ATHENAEUM

I. A KIS-ÁZSIAI NÉPEK ÉS A GÖRÖGÖK RÓZSÁI

Az első ismert rózsák

Sokat tudunk a korai mediterrán kultúrák növényhasználatáról: hogy mivel táplálkoztak, hogyan használták a növényeket a gyógyászatban, a tisztálkodásban. Bőséges ismereteink vannak az élőlények kultikus szerepéről, valamint a növénytermesztésről és a kertépítésről is. Arra azonban nincs bizonyíték, hogy a rózsák az időszámításunk előtti 7. és 2. évezred között különös jelentőséggel bírtak volna az emberek életében. Igaz, egyes értelmezések szerint a ninivei ékírásos táblák feljegyzései között szó esik már a rózsákról, de például az egyiptomi forrásokban az Újbirodalom fennállásának végéig, vagyis az i. e. 11. századig nemigen említik őket.

Nyugat-Ázsia és Egyiptom népeinek birodalmaiban ugyanakkor kialakult egy újszerű, a hétköznapi élet számára keretet adó élet- és gondolkodásmód, amely a növényzettel kapcsolatos mítoszokban is megnyilvánult. Ez az élet- és gondolkodásmód az évi ritmus szerint szerveződő hétköznapi élet számára adott új keretet, és a technológiával párosulva lehetővé tette a növények alkalmazását is. Az azonos mentális, illetve a hasonló gazdasági és társadalmi viszonyok miatt a korai mediterrán civilizációk írott emlékeiben, mítoszaiban azonosságok és párhuzamosságok

gok figyelhetők meg, és ez igaz a növényekkel kapcsolatos feljegyzéseikre is.

Akadnak, akik az altáji csud sírok hétezer éves mellékleteiként fellelt ezüstérméken kinyílt rózsavirágot vélnek felfedezni. A forrásokat alaposan tanulmányozó történészek többsége szerint azonban a rózsza a mezopotámiai területeken, az akkádok jóvoltából került az emberi kultúrába. E térség hagyományai szerint a rózsza a Torosz-, más néven Taurosz-hegységből származik.

A hegyvonulat az Eurázsiai-hegységrendszer tagja – nyugat–keleti irányban terül el, mintegy hatszáz kilométer hosszúságban, Törökország földközi-tengeri, illetve anatóliai térségében. A sumerek által hátrahagyott írások szerint a rózsza a hegységbe vezetett uralkodói hadjárat szerzeményei között jelent meg először. I. Szargon, azaz I. Sarrukín, aki az i. e. 24. században alapította az Akkád Birodalmat, legendás figura. Az uralkodó életéről, a birodalom érdekében végzett cselekedeteiről nagyon keveset tudunk, ám a sumer és akkád szövegek másfél évezreddel később is szólnak róla. Az Újasszír Birodalomban, majd annak bukása után minden elkövetkező helyi birodalomban megemlékeztek a férfi dinasztijájáról és a sikereiről. Egy óbabiloni korú krónika szerint I. Sarrukín mintegy 5400 vitézével eljutott a cédruserdőkhöz és a nemesfémhegyekig – ez a megjegyzés arra utal, hogy hadjáratait a gazdasági előnyök megszerzése vezette.

Százlevelű rózsza (*Rosa centifolia* L.)

(Codex vindobonensis medicus graecus. 1. fol. 282;
512-ben készült másolat)

Dioszkoridész-kódex Österreichische Nationalbibliothek, Bécs

Az egyik ilyen során jutott hozzá a rózsákhoz, amelyeket aztán áttelepített uralkodása helyszínére. Az új növény később a kereskedelmi cserék révén vált ismertté a térségben.

I. Sarrukín templomot épített Istár számára: ő egy mitológiai istenházaspár nőalakja volt, akit a görögök majd Aphroditéval azonosítanak. E növény kultúrába kerülése tehát szakrális okokkal magyarázható. A mezopotámiai térség apróbb és nagyobb államaiban ezt követően terjedt el a virág használata – ennek a sokkultúrájú közegnek köszönhető, hogy a krétai kultúrába éppúgy eljutott, mint a zsidókéba.

Az ékirásos agyagráblakon felsorolt növények listájából azt is megtudhatjuk, mely növényekből készültek a sumer-akkád kultúrák kultuszaihoz használatos füstölőanyagok, illatszerek és áldozati koszorúk. A leggyakrabban felhasznált alapanyagok között találjuk a ciprust, a szantált, a tamariszkuszt, a datolyát, a céklát, a mustárt – és egyes kutatók szerint ott volt köztük a rózsza és a szeder is. A rózsza a *Gilgames*-eposzban egyetlen szöveghelyen tűnik fel. Itt azonban érdekes módon nem a virágát említik, hanem szúrós képletét:

*Mint a tüske a sövényen, vagy mint a tövis
a rózsaszáron...*

[*GILGAMES*: 14. (újasszír) tábla. In Komoróczy 1986, 34. Ford. Rákos Sándor]

Ez az idézet abban a történetben található, amelyben *Gilgames* az örök élet nyílvesz-zőhegy formájú fűvéért a tengerbe készül alászállni. Az útjához tanácsot kap egy isten feleségétől, Ut-napistimtől, aki számba veszi a várható megpróbáltatásokat. Jóslata szerint olyan erős ujjakkal kell leszakítani az örök élet fűvét, mintha a sövényről a tüskét, avagy rózsaszárlról a rózsza virágát tépnénk le. Kétségtelen, hogy itt két különböző növényről esik szó: egy tüskéről, amelyet szederként

azonosítottak a nyelvészek, valamint egy tövises cserjéről, amely maga a rózsza lenne.

Mindezek ellenére sokan kétségbe vonják, hogy valóban a rózsza szó fordul elő az agyagráblák szövegeiben. A mítoszokat, történeteket elbeszélő agyagráblákkal együtt olyanokat is találtak, amelyek adminisztratív információkat, katalógusokat, szótárakat, illetve növénylistákat tartalmaztak, és számos, az orvosi tevékenységekkel kapcsolatos szöveget is ismerünk. A *Gilgames*-eposz tizenkét táblából álló, sumerből fordított újasszír változatát Ninivében lelték meg – bár az időszámításunk előtti kétezres évek irodalmát jellemzi, csak az i. e. 8–7. században terjedt el. Az i. e. 612-ben lezajlott könyvtárdúlás következtében megsérült számos anyaggal együtt növényi és orvosi feljegyzések tömege is előkerült – ezt az anyagot manapság Assurbanipál könyvtáraként azonosítják.

Több kutató szerint az orvosi és gyógyszerészeti ékirásos szövegekben a *kasu* szó fedti a rózsát. A teljes asszír orvosi anyag hatszáz tábláján összesen 181 alkalommal szerepel ez a szó, ugyanakkor akadnak, akik a *kasut* mustárként, céklaként, illetve herefojtó arankaként azonosítják. Egyesek úgy vélik, az *amurdimmu* szó nem szedernek, hanem vadrózsának értendő. Ezt látszik alátámasztani, hogy a *Gilgames*nek akad olyan része, amely a tövises cserjét a szederre nem jellemző illatossággal jellemzi. A nyelvészek kapcsolatot találtak az *amurdimmu* és az arab *vard* (rózsza) szavak között, de ugyancsak ők azt is feltételezik, hogy az *amurdimmu* nevű növény gyümölcse ehető volt.

A rózsza elterjedése

Megannyi feltételezés és homály. A kis-ázsiai forrásokhoz képest már meggyőzőbb az a rózsaidézés, amely Krétáról, a knósszoszi palotából származik. Ráadásul az onnan származó lelet képen is megőrökíti a virágot. Időszámításunk előtt 2000 körül kezdődött

annak a telepnek az építése, amelyben aztán mintegy százezer lakó élt. A város és a központjában lévő palota i. e. 1700 körül megsérült egy földrengésben, de újjáépítették. A minószi civilizáció végső hanyatlása majd csak i. e. 1450-ben kezdődik el, részben természeti katasztrófák, részben a kontinens felől érkező mükénéiek jóvoltából.

Kréta szigetének palotái közül Knószosz volt a legjelentősebb – egyidejűleg volt szakrális központ és királyi rezidencia. Az építmény legértékesebb helyiségeinek falait színes domborművek és naturalisztikus fal-festmények díszítették. A freskókat gazdagon benépesítették különféle élőlények, állatok és növények ábrázolásai, amelyekről azt is leolvashatjuk, hogyan tekintettek rájuk, hogyan használták őket a város lakói. A termékenységekultuszokhoz kapcsolódott a bikakultusz, valamint a kígyó-anyaistennő kultusza. Emellett az is kiderül ezekből a festményekből, hogyan kerültek a helyi kultúrába a növények: fűszernövények, a liliom, a nárcisz, a krókusz, a zsálya, a bükköny stb. A palotában és környékén talált freskótöredékek közül az egyik különösen érdekes számunkra, hiszen nem másról, mint a rózsáról referál.

Az úgynevezett *Kék madaras freskón*, amint azt a címe is sejteti, kék színű madarat látunk, valami galambféléét. Ől a talajon körülötte, a sziklakövek között virágzó vadrózsák és más növények. Mivel a freskó erősen töredékes, és a restaurálása sem a mai elvek szerint történt, a rózsák mellett látható növények pontos azonosítása vitatott. A galambtól jobbra hosszú szárú fűzött, kettős

levélkéjű növénykéek hajladoznak; ezek talán zsályák lehetnek, de akadnak, akik bükkönyként látják, míg a galamb és a vadrózsa között elhelyezkedő, csoportosan növevő virágokat krókusznak, illetve tengerparti amarillisznak. A felsorolt növényfélések mind a Mediterráneumra, illetve a mérsékelt éghajlati öv területére jellemző, honos fajok – azt gondolhatnánk hát, hogy minden gond nélkül szerepelhetnek ugyanazon a képen. A probléma az, hogy a safránynak, a tengerparti amarillisznak, a zsályának és bükkönynek, illetve a rózsának nem azonos a virágzási időszakuk. A zsálya és bükköny, továbbá a rózsza nyílása május–június hónapban valóban átfedi egymást – a hagymákból virágot hozó safrány, illetve amarillisz azonban a Mediterráneum januári–februári időszakában virít, vagyis egyikük sem tekinthető tipikus nyárelőinek. Mindebből kiderül, hogy az ábrázolt természeti kép nem valóságos növényegyüttest mutat be.

Az élőhelyek különbözősége és a virágzási időpont eltérése miatt indokolásra szorul tehát, miképp lehetséges, hogy a három növényfajt egyetlen képen ábrázolják. Ez a naturalizmustól való eltérés szükségszerűen a növények olyan kulturális használatára utal,

A Kék madaras freskó i. e. 1900 és 1700 között készült, és a knószoszi palota királyi útja mentén állt. Ha a freskón bemutatott rózsabokor különböző jellemzőit – szíromszínét, a virág szerkezetét – botanikai sajátosságoknak tekintjük, akkor más-más rózsafajként határozhatjuk meg ezt a minószi kultúrában használt növényt
Heraklion Archaeological Museum, Heraklion

amelyben az ábrázolt, más-más időben virágzó növényeknek nagyjából azonos szerep jut. Hiszen az ilyen képek a korabeli ember beavatását szolgálták: a freskók a palotába érkező, az uralkodói házat meglátogató alattvalók számára viselkedésbeli utasításokat jelenítettek meg. Az öt faltöredékké szétesett freskón tehát nemcsak dekoratív virágok szerepeltek, hanem hasznot ígérő növények: közös ábrázolásukat a közös funkció indokolhatta. Ideális kertként érdemes tehát tekintenünk erre a képre, olyanra, amelyet a valóságban sosem lehetne rekonstruálni.

És mi a helyzet magával a rózsza képével? Vajon idealizált-e ez a rózszaábrázolás? Mélyvörös virágot látunk, amely fehér háttér előtt, kövek közül tekereg alá. A virágai sárgásak és némileg pettyezettek. De az európai fajok között nem fordult elő sárga szíromvirágú vadrózsza. Ráadásul a freskón ábrázolt rózsák között látható olyan virág, amelyet a szokványos öt helyett hat szírommal ábrázolnak, a lombevelek levélkéi pedig hármasszorosokba állnak, és hasonlítanak a szamárcsőrű levelekhez. C. C. Hurst angol botanikus e növénytanilag sajátosságok alapján a rózsában ráismer egy Abesszíniában, Kis-Ázsiában és Egyiptomban elterjedt, sárga virágú fajra, a *Rosa sanctára*. Igaz, e rózsafaj jelenlétéről sem abesszin, sem egyiptomi forrással nem rendelkezünk – kizárólag a kis-ázsiai, azon belül is az Eufrátesz környéki civilizációkból, illetve az ezekkel a civilizációkkal kapcsolatban levő társadalmaktól értesülhetünk róla. Akad, aki azt állítja, hogy restaurátori gondatlanság miatt ilyen fakó színű ez a növény. Szerintük az ábrázolás inkább a *Rosa gallica* jellemzőivel rendelkezik. De olyan botanikus is van, aki a rózsában *Rosa caninát* lát, avagy *Rosa persicát*.

A mai napig vitatott tehát, hogy a legrégebbi ismert rózsakép melyik rózsafajt is ábrázolja. Egyetlenegy dolgot azonban így is minden kétséget kizáróan tudunk: magát

a rózsát ismerték a minószi kultúrában, és az emberek életében betöltött szerepe is jelentősebb lehetett, mint a legtöbb, Krétán előforduló növényé.

Erre a szerepre a palota építménye kínál magyarázatot. Az uralkodói lakosztály szellőzését és hűtését a világítóudvarok és a zárható válaszfalak közti légáramlatok szabályozásával oldották meg. A résekben, csövekben, csatornában járó levegőt illóolajtartalmú növényekkel illatosították. Mindez azt is jelenti, hogy a krétaiak a kis-ázsiai népekhez hasonlóan tudták, hogy az illóolajok párolgása hűsíti a bőrt; ezért az erőteljes illatú növényeket, növényi részeket egészen egyszerűen frissítőként használták. A rózsaoilaj előállításához nagyobb mennyiségű virág kertben tömegesen termő szirmaira, a *Rosa damascena* valamely korai formájára volt szükség – e szer használatának elterjedése a növény mennyiségére vonatkozó igényt is megnövelte. A rózsaoilaj előállítására ekkor még két eljárást ismertek: vagy finomabb növényi olajba – amilyen például a manduláé vagy a szesámé – áztatták a szirmokat, amíg az át nem vette az illatot és a színt, vagy pedig a szétzúzott virágszirmokat vízbe tették, és a víz felszínéről idővel lemerték vagy leszívták a felgyűlő olajcseppeket. Bár desztillálást a sumérok és az egyiptomiak is végeztek, a rózsaoilaj esetén – vízűtéses – előállítása az arabok nyomán a kora reneszánsz kor technológiájára jellemző.

De mikor is kezd az ember *beszélni* a rózsáról?

A növényt megnevező első európai írásos emlékek nagyjából abból az időszakból származnak, amikor a knósszoszi freskók megrongálódtak. Az i. e. 16. század elején Kréta ellen indított zsákmányszerző hadjáratok nyomán, illetve a fejlett hajózás jóvoltából idővel kiegyensúlyozott kereskedelem alakult ki a térségben élő népességek között. A szárazföldi kultúrában megjelentek a kréta elemek, velük együtt pedig a keletre fe-

vő területek népességének kulturális hatásai is. Mígnem az i. e. 16. századra, a szantorini vulkánkitörés után – vagyis a minószi civilizáció hanyatlásával – a görög Mükéné vált az Égei-medence leghatalmasabb államává. A mükénéi telepek nyugaton, Itáliában vagy keleten és délen, Kis-Ázsia partvidékén, Rodoszon, Cipruson, Szíriában, Egyiptomban intenzív áruforgalomról tanúskodnak, ezen belül pedig a belterjes peloponnészoszi olívaolajfa-termesztésre valló, impozáns mértékű olajkereskedelemről is. A görög szárazföldön található mükénéi, tirünszi, püloszi paloták precíz adminisztrációja szervezett városállamokra, szabályozott gazdasági rendszerre utal, amely továbbra is tartalmazta a szigetvilág kultúrájának elemeit.

A régészeti kutatások alapján az i. e. 13. századra ennek a gazdag kultúrának a gazdasági és adminisztratív központja Pülosz városállama volt. A települést azonban, mivel a mükénéi vagy akár a tirünszi várakkal ellentétben nem övezte várfal, 1200 körül a dór törzsek könnyedén elpusztították. A város soha többé nem épült fel újra – és az *Odüsszeia* írásba foglalásának idejére híres királyai, Péleusz és fia, Nesztór palotájának pontos helye is feledésbe merült. Az 1952-ben megkezdődött püloszi ásások során azonban a régészek különösen érdekes leletekre bukkantak.

A tűz által elemésztett palota udvarából nyíló bejárat, a *propylaia* bal oldalán, amelyet az adófelügyelő hivatalának is neveznek, mintegy ezer darab lineáris B írású táblát tártak fel. Ezekre a táblákra a mükénéi kultúra szótagírásával adónyilvántartást és egyéb számításokat jegyeztek le: ezek többek között az olívaolaj előállításáról, az értékes árucikk mennyiségéről, az ügyvitelről és a kereskedelemről kínálnak részletes adatokat. A szótöveket tartalmazó jelek elemzése alapján többféle és különböző minőségű olajról jutottak adatokhoz, köztük olyanokról, amelyek

alapján kijelenthető, hogy némely olajfajtat kenet, illetve parfüm készítéséhez is használtak. A püloszi olajtáblácskák tanúsága szerint tehát a kontinensen az i. e. 13. század kezdetétől már biztosan ismerték a rózsailatú, olajos folyadékot. Ezek a források, amelyek az olaj testre kenéséről szólnak, a rózsának egy második funkciójára is rámutatnak: illatanyagának nemcsak az épületek levegőhűtésében jutott szerep, hanem az egyén életében is. De hogyan és miért?

Három különböző illatanyagú olajról tudunk: az egyik ciprus-, a másik zsálya-, a harmadik pedig rózsailatú volt. A b. FR 1204 felajánlási illatosítottolaj-tábla szövege egy bizonyos Triszhéróznak fél liter rózsailatú olajat könyvel el. E mennyiség alapján feltételezik, hogy a korban ezt a folyadékot kultikus célokra használták. Azt nem tudjuk biztosan, hogy éppen melyik isten vagy istenek tiszteletében alkalmazták: a mükénéi vallás istencsaládjának csupán néhány tagja azonosított: például Zeusz, Hermész, Dionüszosz, Héra, Artemisz és Athéné. A szakértők mindenesetre úgy vélik, hogy az illatosított olajok ugyanolyan szerepet töltenek be a korabeli görögök életében, mint amelyről Homérosz i. e. 8. századi *Íliásza* árulkodik nekünk. A XXIII. énekben Akhilleusz kutyák martalékaul szánja a legyőzött Hektór holttestét, ám azt Aphrodité istennő féltőn őrzi:

...de egy kutya sem tépett a tetembe:
*Aphrodité, Zeusz lánya vigyázzon éj s napon
 által,
 hogy ne egyik meg ebek: megkente
 az ambrosziás jó
 rózsaoalajjal, hogy testét ne sebezze a vágta...*
 (HOMÉROSZ: *Íliász*. 23, 184–187.
 Ford. Devecseri Gábor)

Ezt követően, amikor Akhilleusz megrendülten átadta Priamosz trójai királynak fia meggyalázott, porban bemocskolt holttestét: